

ТРАНСКРИБИРАНЕ НА РЕДУЦИРАНИ ВОКАЛИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ЧРЕЗ СИМВОЛИТЕ НА МФА (МЕЖДУНАРОДНА ФОНЕТИЧНА АЗБУКА)

Пламена Колева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

TRANSCRIPTION OF REDUCED VOWELS IN THE BULGARIAN LANGUAGE USING THE SYMBOLS OF THE IPA (INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET)

Plamena Koleva
Konstantin Preslavski University of Shumen

Vowel reduction is a striking and important feature of Bulgarian pronunciation. This study examines the unstressed allophonic realizations of the broad vowels *a* and *o* and the symbols for their transcription from the International Phonetic Alphabet. The degree of change depends on the syllable's position relative to the stress – in the first pre-stressed syllable, the reduction is weaker. In the present text, it is denoted by the symbol [ɐ], in all other unstressed positions, the chosen symbol is [ə]. The IPA symbol [o] is preferred for representing the weak reduction of the vowel *o*, and for a strongly reduced vowel – [ʊ].

The text is part of a larger research in the field of phonetics, which includes an online platform with a substantial collection of transcribed examples, each accompanied by an audio recording and an English translation of the word.

Keywords: reduction, transcription, Bulgarian vowels, IPA symbols, pronunciation

В историята на съвременния книжовен език създаването на единна произносителна норма не е неотложна задача за разлика от формирането на единна граматическа норма. Това е свързано с битуващото дълго време мнение, че книжовният език се възприема предимно като писмен. От образованите хора се очаква доброто владение на правописа и граматическите правила, докато българският правоговор или българското книжовно произношение не привлича сериозно вниманието на езиковеди, учители и на по-широкия кръг от българската интелигенция.

По отношение на съвременния български език нещата вече не стоят така. В правописните речници има ясно описани правоговорни норми,

които са неразривно свързани и с писмената практика. Недоброто владение на ортоепията е предпоставка за грешки в правописа.

Множество са фонетичните промени, които оказват влияние върху явленията в българския правоговор. „Приема се, че при създаването на всяка писмена практика се тръгва именно от фонетичния принцип, който е основен за звуковото писмо, каквото е българското, тъй като представлява логическата основа за определянето на графичните знаци“ (ГСБКЕ/GSBKE 1982: 290). „Писмото е предназначено за зрително предаване на речта, затова е най-тясно свързано с нея, но не е самата реч, тъй като служи предимно като средство за проектиране на речта от една плоскост на възприемане в друга“ (ГСБКЕ/GSBKE 1982: 283). Пълно съвпадение на буквените знаци с количеството произносителни варианти на фонемната система в българския език няма и една от причините за това е редукцията на вокалите. Тук ще бъдат разглеждани само някои особености на българския вокализъм и по-конкретно – различията между ударените и неударените гласни в артикулационно-акустично отношение.

Целта на настоящото изследване е да се разгледат основни черти на нормативно приетата като правоговорна редукция в българския език и да се онагледят нейното отразяване в транскрипция чрез символите на Международната фонетична азбука (IPA).

Текстът е част от по-голяма разработка в областта на фонетиката, която включва онлайн платформа със значителен обем от транскрибирани примери, допълнени със съответния звуков запис и превод на думата на английски. Това изследване е финансирано от Националната интердисциплинарна изследователска Е-инфраструктура за ресурси и технологии за българското езиково и културно наследство, интегрирана в рамките на европейските инфраструктури CLARIN и DARIAH (КЛАДА-БГ) (Споразумение № Д 01-164/28.08.2018 г.)

Както е известно, в българския език съществува разлика в изговора на ударените и неударените широки гласни, като [a], [e], [o] извън ударение се приближават към изговора на съответните им тесни корелати. Най-важният резултат от действието на безудареността е намаляване на броя на фонемните противопоставяния. „В резултат на неутрализацията се получава общ звуков вариант, който в зависимост от позицията му спрямо ударението приема по-отворен или по-затворен гласеж“ (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013: 67).

Редукцията е едно от най-ярките фонетични явления в съвременния български език. В предударени позиции тя действа на принципа на прогресивното затихване, а в следударено положение настъпва процес

на уеднаквяване на изговора, съответстващ на втора предударена гласна. Заетите черти от североизточните говори, съчетани с твърдото западно произношение, дават резултата на възприетата в нормативно отношение частична редукция в българския книжовен език, която обхваща само широките вокали *a*, *o*. Известно е, че „правоговорът се създава в продължение на много години въз основа на законите, по които функционира фонемната система на даден книжовен език, въз основа на възприетите изговорни традиции и тенденциите на тяхното развитие“ (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013: 244). Степента на изменение в гласежа на неударената *a* в някои кодифицирани варианти достига до изравняване с *ъ* (*вървя* [върв'ъ], *сънят* [сън'ът]), докато при широката *o* до такова припокриване не се достига (крокодил [крокоди́л]).

Различията в изговора на разглежданите гласни под и извън ударение изисква диференциране при графичното представяне на звуковата им стойност. „За да се предаде по-точно звучащата реч и особеностите в произношението на звуковете, артикулационните и акустичните им варианти, се използва специален начин за еднозначното им записване, наречен фонетична транскрипция (лат. *transcriptio* – презаписване)“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999: 21). При нея се има предвид произношението на думата – живият съвременен изговор. В основата на транскрипциите стои строгото съответствие или различие между звук и буква, т.е. всеки звук се означава със свой собствен знак. Във фонетичната (алофонната) транскрипция писмено се обозначават не само фонемите, но и вариантите на фонемите с техните произносими и достъпни за анализ и отбелязване артикулационно-акустични свойства. Този вид буквено предаване на звуковата стойност се използва във фонетиката, диалектологията и при практическото изучаване на чужди езици.

В езиците са разработени различни системи за точна фонетична транскрипция, с която да се борава. Българската система, създадена от С. Стойков, „е изградена върху гражданския шрифт на кирилското писмо“ (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013: 267). В нея се използват почти всички букви от българската азбука с някои гръцки и латински допълнения. За означаване на различни особености в акустично и артикулационно отношение са добавени и диакритични знаци (надбуквени и подбуквени). Тази система за транскрипция е приложима обаче само за хора, запознати с кирилицата и умеещи да разчитат нейните букви.

Д. Попов подчертава, че „въпросът за транскрибирането на речта, въпреки че е бил обект на внимание на множество специалисти [...] и

до ден днешен предлага различни системи от символни средства, което свидетелства за плурализъм при описанието на речта“ (Попов/Роров 2022: 286). Фонетичната транскрипция, имаща за цел да предаде произношението на звуковете, се извършва по стандартизирани правила за адекватно писмено предаване в акустично отношение.

Наред със създадените във всеки език системи за фонетични транскрипции, най-разпространена е тази на Международната фонетична асоциация (International Phonetic Association [Intə'næʃənəl fə'netik əsoʊsi'eɪʃn]). Целта ѝ е да насърчава научното изследване на фонетиката и да популяризира различните практически приложения на тази наука. В подкрепа на тази цел, IPA предоставя на академичната общност в световен мащаб нотационен стандарт за фонетичното представяне на всички езици – Международната фонетична азбука (също IPA). МФА е предназначена да представи стандартизирано, точно и еднозначно всеки звуков елемент в човешкия език, разпознат като фонема. Не само за учениците, но и за самите преподаватели е предизвикателство да предадат ортоепията и по някакъв начин да опишат нагледно звуковата действителност на речта чрез записаното произношение. Умението за четене на фонетична транскрипция помага да се узнае как се произнася дума на всеки непознат език. Повечето символи от системата на Международната фонетична асоциация са заимствани от латинската азбука, като са добавени множество диакритични знаци. Основният принцип в IPA е всеки звук да се отбелязва с индивидуален символ. Фонетичната транскрипция, която отразява точния изговор на думата, показва нюансите на произношението на определен изговорен акцент или даже на конкретен човек. „Основното предназначение на МФА е да демонстрира стандартното произношение на даден език и да открие съществуващите различия между ортографията и ортоепията с помощта на своите специални символи“ (Попов/Роров 2022: 295). Международната фонетична азбука има разнообразни приложения в много държави и широко се използва в британски английски речници, като например Oxford Advanced Learner's Dictionary и Cambridge Advanced Learner's Dictionary.

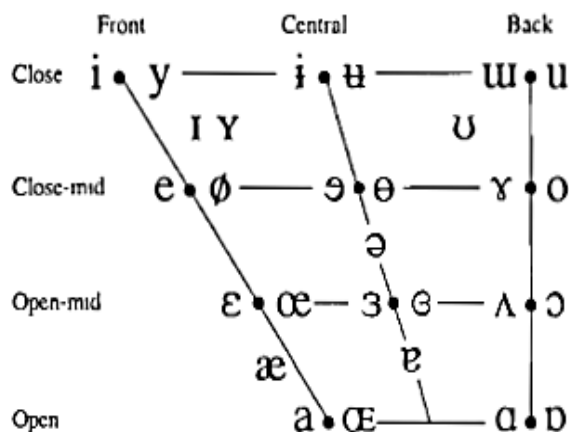
Въпреки че фонетиката като наука се интересува от всички аспекти на речта, фокусът на фонетичната транскрипция е върху езиково значимите ѝ страни. „МФА предоставя символи за транскрибиране на отделните фонетични събития“, съответстващи на правописа в съответния език (цит. по Ternes, Vladimirova-Buhl'z/Тернес, Владимирова-Булц 1999: 6).

Настоящият текст насочва вниманието към гласните звукове, които включват по-малко стесняване на гласовия тракт в сравнение със съг-

ласните и не могат лесно да бъдат описани според „мястото на артикулация“. Вместо това, те се класифицират като абстрактно „гласно пространство“, което е представено от четиристранната фигура, известна като „Четириъгълник на гласните“, който трябва да се разглежда като абстракция, а не като директно картографиране на позицията на езика (цит. по Handbook of the IPA: 10).

Акцент в настоящото изследване се поставя върху българските вокали и тяхната способност да изменят гласежа си според това – дали са под ударение, или не. Ако разгледаме гласните звукове и начина, по който ги произнасяме, откриваме, че са музикални по природа. Във физиката и конкретно в акустиката някои допълнителни звукоизлъчвания към основната честота се наричат хармоници, в музикалната акустика се наричат обертонове. Във фонетиката хармониците или обертоновете се обозначават като форманти. Когато движим езика си при артикулация от един вокал към друг, в акустично отношение се появяват тези характерни „острови на музикалност“, които мозъкът ни разпознава като разлики в гласните. Това са основните алгоритми за разпознаване на речта, те определят формантния състав, по който се различава една гласна от друга. Всъщност имаме само три начина да контролираме формантните резонанси: движение на езика напред-назад, нагоре-надолу, и положението на устните – отпуснати или свити. Има значение и степента на отваряне на устата, която се регулира от челюстните мускули, но обикновено се свързва с вертикалното движение на езика. Тези три инструмента образуват цялото разнообразие от гласни, които човек може да произведе. При движение на езика напред-назад възникват три стабилни острова от форманти. Във всяка позиция вокалите могат да бъдат произнесени или с отпуснати устни, или с устни, опънати и свити в края.

Вокалната система е сложна палитра, където често е трудно да се определят ясни граници и винаги говорим за различни спектри на реализация на една и съща фонема. В системата на международната фонетична азбука са организирани в таблица богат набор от произносители варианти на вокалите, за да може да отговорят на нуждите на отделните езици по света (вж. Фиг. 1). Това не означава, че те би следвало да са налице в даден език в пълен състав. М. Манголд подчертава, че „те образуват по-скоро една относителна система, която спомага за описанието на различните гласни на който да е език при сравнително слушане“ (Манголд/Mangold 1988: 72).

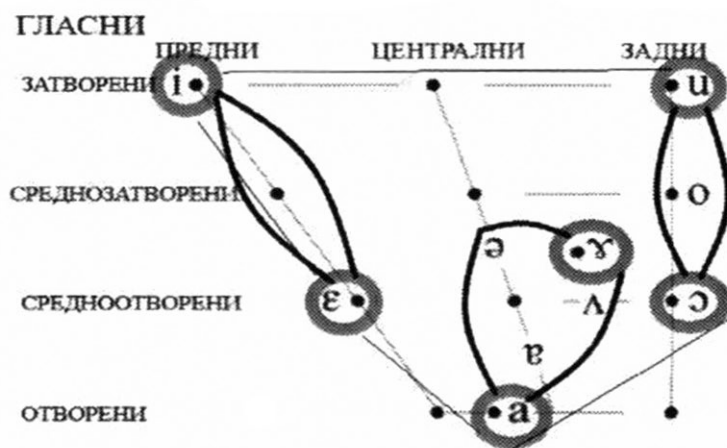
Фиг. 1

Българските гласни, които са обект на разглеждане, са [a] и [o] и съответните техни алофони, реализиращи се в неударени позиции. Спрямо характеристиките на българския звук [a] в силна позиция и измененията му, настъпващи извън ударение, се извеждат подходящите символи за транскрипция от МФА. Критериите за гласеж на българските гласни извън ударение дават насоките, че „по-отвореният или затворен вариант на неударената гласна o е в зависимост от позицията ѝ спрямо ударението – колкото по-близо е до ударението, толкова повече се запазват характеристиките на основния изговор“ (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013: 61).

При изговора на гласна [a] гласовият канал е силно стеснен в задната си част и съответно – широко отворен в предната си част. Езикът заема ниско положение в устната кухина, като в същото време задната му част е силно издърпана назад, където се образува най-голямото стеснение, определящо я като ниска и задна. Краищата на езика са отпуснати, а върхът му леко докосва основата на предните резци. Устните са широко отворени и не взимат участие в артикулационния процес, което е причина гласната да се реализира като нелабиална. Ниското положение на езика, широко разтворените устни и отпуснатата надолу челюст характеризират гласната [a] като най-отворената българска гласна. От акустично гледище гласната [a] е компактна със средна тоналност. В неударено положение артикулационно-акустичните ѝ особености претърпяват съществени промени, „в резултат на което настъпва доближаване до изговора на гласна [ъ] в различна степен“ (Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013: 55).

В първа предударена сричка [a] подлежи на по-слаба промяна, като звуковата стойност на това изменение може да се представи графично със символ, изведен от таблицата на МФА. Според В. Жобов гласната

a в българския език, както и вариантите ѝ „са по-скоро централни, така че за по-слабо редуцирания вариант на *a* по-подходящ символ е *v*“ (Жобов/Zhobov 2004: 16). Съобразно положението, в което се реализира, обрнатото *a* се характеризира „като средно отворена централна незакръглена гласна, по-висока от кардиналната гласна *a*“ (Pullum, Ladusaw/Пулъм, Ладусау 1996: 30).

Фиг. 2. (вж. Попов 2022: 296)

Следните примери нагледно показват транскрибирането на *a* в описаната дистрибуция – напр. *ами* [v'mi], *така* [tɐ'ka], *скали* [skɐ'li], *пара* [pɐ'ra], *казарма* [kɐ'zarmə] и др.

В следударна и в позиция, по-далечна от първа предударена, вокалът [a] звучи по-отпуснато и приглушено в посока към тесния си корелат *ъ*. За да се придобие по-ясна представа за получения звук, ще приведем и примери от английския и руския език.

В британския английски наблюдаваме краткия звук *ʌ* с компресиран „гръб“¹, но в действителност този тип изговор е по-скоро запазен по традиция, а в американския английски в същите позиции звученето е към звук (шва) *ə* – пр.: *about* [ə'baʊt], *custom* [kʰɛstəm], *visa* ['vi:zə]. Трябва да се отбележи, че в английския език *ə* (шва) може да се произнася на мястото на всички вокали в неударена позиция, също така може да звучи там, където няма никаква гласна, напр.: *rhythm* ['rɪðəm], *prism* ['prɪzəm]. Този приглушен звук се реализира на мястото на *o*, в думи като *today* [tə'deɪ], *police* [p'hɛ'lis], *memory* ['mɛməry]; представя варианти на *e* и *i* – напр.: *taken* ['tʰeɪkən], *pencil* ['p'hɛnsəl], явява се като разновидност също за *u* и *y* – *supply* [sə'plai], *vinyl* ['vainəl].

¹ Езикът се повдига леко и се отдръпва от основата на долните зъби, докато коренът му се стяга и го издърпва назад.

В руския език аналогично се появява същият звук *э* (шва), в положения различни от първа предударена сричка, на мястото на неударени гласна *a* или *o*, напр.: облако [‘obləkə], собака [sə’bakə], драма [‘dramə], молоко [mələ’ko], русская [’ruskəjə], паровоз [pərə’vos], самолет [səmə’fɒt], караван [kərə’van].

Сходството между двата звука *л* и *э* дава известна свобода на лингвистите да ги използват като взаимозаменяеми според личната преценка на учения. „Чомски и Хале (1968) не представят фонетично описание, съответстващо на шва [ə], въпреки че използват символа и отбелязват, че за някои говорещи той може да се употребява на мястото на различен звук. Системата от характеристики, създадена от двамата учени, не предоставя разграничение между [ə] и [ʌ]“² (Pullum, Ladusaw/Пулъм, Ладусау 1996: 32). За българския език В. Жобов също посочва, че редуцирани варианти на *a* обикновено се означават с някой от двата символа от МФА, разглеждани по-горе (Жобов/Zhobov 2004: 16).

За целите на настоящия текст символът шва е предпочетен за позициите, в които *a* е подложена на силна редукция, – напр.: автомат [əftə’mat], абстрахирам [əpstrə’hirəm], мажа [‘mazə], канавка [kə’nafkə], картина [kər’tinə] и др. Като място на дистрибуция *э* е средна централна незакръглена гласна. В българския език, както в английски и руски, звукът шва *э* не е отделна фонема, т.е. смислоразличителен звук, а е вариант на произношение на някои други звукове – произнася се само на мястото на други гласни в неударени позиции. Във втора предударена сричка и във всички следударени позиции вокалът *a* звучи отпуснато и приглушено в посока на тесния си корелат *ъ*, напр.: каравана [kərə’vanə], крава [k’ravə]. Носителите на езика умеят да произнасят звуковете и не възприемат фините различия в артикулационно отношение като отделни звукове.

Самият термин шва е заимстван от иврит, където означава неутрална вокализация, въпреки че в съвременния иврит не звучи така. Във фонетиката съществува голямо разнообразие в артикулационните описания за този звук в средата на фонетичната диаграма – езикът не е нито напред, нито назад, нито нагоре, нито надолу, а някъде в средата. Това е един от най-често срещаните звукове. В английския език звукът шва се нарича „колебаещ се звук“ (hesitation sound) – когато хората се двоят и не знаят какво да кажат. Всъщност на български колебанието звучи приблизително по същия начин – ако устата се отвори малко по-широко, тогава преминаваме в неудареното [ɐ], ако устата ни се отвори по-малко, се получава [ə]. Пр.: каруца [kə’rutsə], шахмат [’ʃaxmæt] и др.

² Преводът на цитата е от автора на настоящия текст.

Гласната *o*, по подобие на [a], също изменя своето звучене извън ударение. Редуцираният вокал се стеснява в посока на *y*, като активността на устните е независима от позицията на езика. Графично фонемата в силна позиция се означава със символ *ɔ* „като отворена средна задна гласна“ (Pullum, Ladusaw/Пулъм, Ладусау 1996: 37), напр.: кон [k'ɔn], облак [ʔɔblɔk], балон [bɛ'lɔn], танго [tɛŋ'gɔ], кол [k'ɔl], водно [vɔdno], клоун [k'lɔun] и др. Така вокалът се артикулира със силно затворени устни, с ниско разположена долна челюст и високо повдигане на задната част на езика. В руски език такова произношение се възприема като маниерно.

В акустично и артикулационно отношение гласната *o* се характеризира като задна, широка и лабиална. Редуцираното *o* се променя в посока към гласна *y*, в средно централизирано [o] при слаба редукция, където долната челюст се издига леко и устният отвор е по-отпуснат. Алофонът, реализиращ се при силна редукция, е с междинно звучене между средно затворен и затворен [ʊ] (фиг. 1). Трябва да се отбележи, че при двойката [o – y] промяната е в по-малка степен, в сравнение с [a – ɶ]. Напр.: водолаз [vɔdo'las], докосвам [do'kɔsfam], грамофон [grɛmo'fɔn], господар [gɔspo'dar], когото [ko'gɔtʊ], космонавт [kɔsmo'naft] и др.

Конфигурацията на гласовия канал за изговор на неударена гласна *o* има следните особености: задната част на езика се придвижва леко напред и нагоре в посока към предната част на мекото небце. Устните се закръглят повече и се протягат напред. В. Жобов привежда символите *o* за слаба редукция и *ʊ* за силно редуцирани варианти на фонемата [o]. Границите между звуковете понякога е трудно да се определят и това дава възможност за различия в избора на прилаганите символи. Например някои източници (Манголд/Mangold 1988, Попов/Popov 2022) избират да употребяват само един символ при редуциран гласеж във всички позиции на *o* – [o], напр.: мома [mo'ma], автор [ʔaftɔr], силов [ʔsilɔf], тънко [tɶŋko], амфора [ʔamforɔ], гора [go'ra], алофон [ɛlo'fɔn].

По отношение на българската ортоепия не са извършвани скорошни промени и затова за отправна точка се взема приетата книжовна редукция с нейните степени. Трябва обаче да се отбележи съществуването на съвременни изследвания, резултатите от които сочат тенденция към промяна на фонетичното качество на неударените гласни. В свои трудове български учени (Андреева, Събев/Andreeva, Sabev 2023) показват чрез резултатите от статистически анализи, че не се наблюдава разширяване на неударените тесни гласни и няма разлика между гласните в първа предударена и други неударени позиции.

Фонетичната страна на езика е динамична, поради което и таблицата със символи на МФА (IPA) се преразглежда и се допълва при необходимост. Диференциацията на графичните символи, представящи живата реч, до голяма степен дава свобода на лингвистите да приложат индивидуален подход в извеждането на символите, подходящи за транскрибиране на съответния език. Именно „транскрибирането в IPA дава възможност за разчитане на думи от непознати езици и усъвършенстване на произношението“ чрез общоприет набор от символи за недвусмислено обозначаване на звуци (Ternes, Vladimirova-Buhl'z/Тернес, Владимирова-Булц 1999: 10).

Илюстрираното произношение на вокалите и разглежданите графични символи за транскрибиране на редуцираните гласни ще бъдат приложени практически в разработен от авторката на този текст корпус за стандартно българско произношение, предназначен и за обучението на чужденци.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин/Andreychin 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978.]
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев/Boyadzhiev, Kutsarov, Penchev 1999:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Петър Берон, 1999. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik. Fonetika. Leksikologiya. Slovoobrazuvane. Morfologiya. Sintaksis*. Sofia: Petar Beron, 1999.]
- ГСБКЕ/GSBKE 1982:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика*. Стоянов, С. и кол. София: Издателство на БАН, 1983. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 1. Fonetika. Stoyanov, S. et al. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1982.]
- Жобов/Zhobov 2004:** Жобов, В. *Звуковете в българския език*. София: Сема РШ, 2004. [Zhobov, V. *Zvukovete v balgarskiya ezik*. Sofia: Sema RSh, 2004.]
- Манголд/Mangold 1988:** Манголд, М. *Увод в езикознанието с оглед на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1988. [Mangold, M. *Uvod v ezikoznaniето s ogled na balgarskiya ezik*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1988.]
- Попов/Popov 2022:** Попов, Д. *Увод в речезнанието*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2022. [Popov, D. *Uvod v recheznanieto*. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”, 2022.]

- Тилков, Бояджиев/Tilkov, Boyadzhiev 2013:** Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Българска фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013. [Tilkov, D., T. Boyadzhiev. *Balgarska fonetika*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2013.]
- Pullum, Ladusaw/Пулъм, Ладусау 1996:** Pullum, G., W. Ladusaw. *Phonetic symbol guide*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.
- Ternes, Vladimirova-Buhl'z/Тернес, Владимирова-Булиц 1999:** Ternes, E., T. Vladimirova-Buhl'z. *Handbook of the International Phonetic Association. A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge: The International Phonetic Association, 1999. <www.cambridge.org/9780521652360>.